ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 5 (1984)

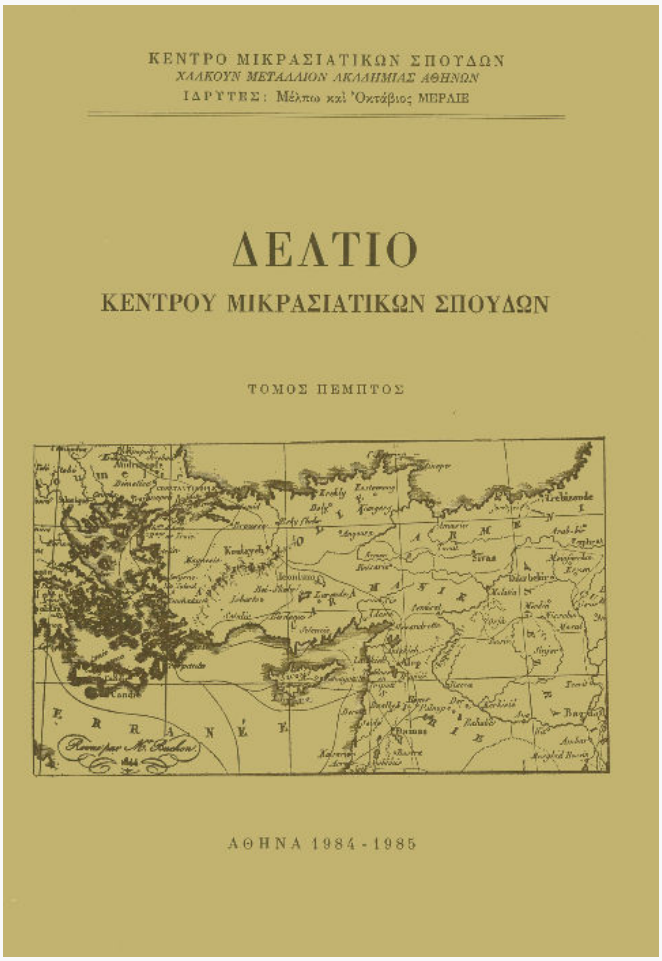

Συμβολή στην ερμηνεία των μικρασιατικών στοιχείων της τέχνης του δέκατου αιώνα στη Μάνη

Νίκος Γκιολές

doi: 10.12681/deltiokms.207

Copyright © 2015, Νίκος Γκιολές

Άδεια χρήσης Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γκιολές Ν. (1984). Συμβολή στην ερμηνεία των μικρασιατικών στοιχείων της τέχνης του δέκατου αιώνα στη Μάνη. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, *5*, 71–93. https://doi.org/10.12681/deltiokms.207

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΤΟΥ ΔΕΚΑΤΟΥ ΑΙΩΝΑ ΣΤΗ ΜΑΝΗ

Ἡ μοναστικὴ παράδοση καὶ οἱ ἅγιοι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἄσκησαν σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μεγάλη ἐπίδραση στὴ ζωὴ τοῦ κράτους. Ἡ ἐπίδραση αὐτὴ δὲν περιορίστηκε μόνο στὸ μικρασιατικὸ χῶρο, ἀλλ' ἐπεκτάθηκε καὶ στὶς γύρω ἀπ' αὐτὸν περιοχὲς καὶ μάλιστα στὴν κυρίως Ἑλλάδα. Εἶναι χαρακτηριστικὰ τὰ παραδείγματα τοῦ ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε καὶ τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτη, ποὺ ταξίδεψαν στὴν Κρήτη καὶ στὴν Ἑλλάδα ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς μεγαλονήσου ἀπὸ τοὺς Ἄραβες (961) καὶ ἐπιδόθηκαν, ὁ μὲν πρῶτος στὴν ἐνίσχυση τῆς διασαλευμένης πίστης μετὰ τὴ μακρόχρονη ἀραβικὴ κατοχὴ τῶν Χριστιανῶν καὶ τὸν προσηλυτισμὸ ἐξισλαμισθέντων τῆς Κρήτης καὶ τῶν ντόπιων Σλάβων καὶ ἄλλων εἰδωλολατρικῶν καταλοίπων τῆς Λακωνίας, ἐνῶ ὁ δεύτερος, πέρα ἀπὸ τὴ σύντομη ἱεραποστολικὴ δράση του στὴν Κρήτη, εἶναι ὁ βασικὸς ὀργανωτὴς τῆς μοναστικῆς ζωῆς στὸ Ἅγιο Ὄρος, ποὺ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ γίνεται τὸ μοναστικὸ κέντρο τῶν Ὀρθοδόξων, «ὁ ὀφθαλμὸς ἁπάσης τῆς Οἰκουμένης»[1], ὅπως θὰ τὸ ἀποκαλέσουν οἱ ἀθωνίτες, ὑποκαθιστώντας τὰ παλιότερα μοναστικὰ κέντρα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τὰ ὁποῖα τώρα, μετὰ τὴν ἐξάπλωση τῶν Μουσουλμάνων, ἀρχίζουν νὰ φθίνουν.

Στὴ μελέτη αὐτὴ θὰ γίνει προσπάθεια μὲ βάση τὰ ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα μιᾶς συγκεκριμένης περιοχῆς, ποὺ μποροῦν νὰ συμπληρώσουν τὶς γραπτὲς πηγές, νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ πιθανὴ συμβολὴ τοῦ ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε στὴ διαμόρφωση τῆς πρώιμης μεσοβυζαντινῆς τέχνης στὴ Μέσα Μάνη ποὺ παρουσιάζει ἀρκετὰ ἀνατολίτικα στοιχεῖα.

Ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Ν. Β. Δρανδάκη[2] καὶ ἄλλους ἡ

1. D. Nastase, «Le patronage du Mont Athos au XIIIe siècle», *Cyrillomethodianum*, 7 (1983), σ. 73 καὶ σημ. 16, 17.

2. «Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* (= *ΕΕΒΣ*), 37 (1969-1970), σ. 437 κέ. Γιὰ τὴ σχέση τῆς τέχνης τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μὲ τῆς Κάτω Ἰταλίας βλ. A. Rizzi, «Monachesimo bizantino e chiese rupestri in Basilicata, Aspetti e problemi», *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς*

συγγένεια τῶν πρώιμων μεσοβυζαντινῶν μνημείων τῆς Μάνης μὲ τὴ μικρασιατικὴ τέχνη καὶ ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ Μάνη ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς σταθμοὺς τοῦ «ἀνατολικοῦ» ρεύματος τῆς μεσοβυζαντινῆς τέχνης ποὺ ξεκίνησε ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ κατέληξε στὴν Κάτω Ἰταλία. Δὲν ἔχουν ὅμως ἐπαρκῶς ἀνιχνευθεῖ οἱ ἱστορικοὶ παράγοντες ποὺ συνετέλεσαν στὴ διείσδυση τοῦ ἀνατολικοῦ αὐτοῦ καλλιτεχνικοῦ ρεύματος στὴ Νότια Ἑλλάδα, ὅπου ὁ σημαντικότερος χῶρος ποὺ διασώζει μιὰν ὁμάδα ἀξιόλογων μνημείων ποὺ χρονολογοῦνται στὸ δέκατο αἰώνα εἶναι ἡ Μέσα Μάνη.

Ἂς δοῦμε στὴ συνέχεια τὰ σημαντικότερα, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀνατολικὰ στοιχεῖα ποὺ βρίσκουμε στὴν πρώιμη μεσοβυζαντινὴ τέχνη τῆς Μάνης:

α) Ὁ μονόχωρος ναὸς μὲ δύο κόγχες στὸ Ἱερὸ ποὺ ἐμφανίζεται στὴν περιοχὴ μὲ τὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα στοὺς Μπουλαριούς[3]. Ὁ ναὸς ἀπὸ ἐπιγραφὴ στὸ ζωγραφικό του διάκοσμο χρονολογεῖται ἀκριβῶς στὸ 991/2. Ὁ δίκογχος αὐτὸς ναὸς μπορεῖ ἔτσι νὰ θεωρηθεῖ τὸ ἀρχαιότερο ἀκριβῶς χρονολογημένο παράδειγμα τοῦ εἴδους στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο. Οἱ μὲ δίδυμες ἁψίδες μονόχωροι ναοὶ ποὺ εἶναι συνήθως ἀφιερωμένοι στὴ λατρεία δύο ἁγίων ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία, ὅπου στὴν Καππαδοκία ἀπαντοῦν τὰ παλιότερα παραδείγματα, καὶ στὴν Ἑλλάδα συναντοῦνται σὲ ἀπομακρυσμένες ἀπὸ τὰ μεγάλα καλλιτεχνικὰ κέντρα περιοχὲς ποὺ βρίσκονται στὴν περίμετρο τοῦ κυρίως ἑλλαδικοῦ κορμοῦ, ὅπως εἶναι ἡ Κύπρος, ἡ Κρήτη, τὰ Κύθηρα, ἡ Νάξος, ἡ Μάνη, ἡ Κέρκυρα, σὲ περιοχὲς δηλαδὴ ἀπ' ὅπου πέρασε τὸ «μικρασιατικὸ» ρεῦμα τῆς βυζαντινῆς τέχνης ὁδεύοντας πρὸς τὴν Κάτω Ἰταλία.

β) Τὸ κτιστὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα στοὺς Μπουλαριούς[4], ποὺ δὲν σώζεται μὲν ἀκέραιο ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ἀποκατασταθεῖ, μὲ τοξωτὴ θύρα στὴ μέση πλαισιωμένη ἀπὸ δύο τοξύλλια χωρὶς τύμπανο. Παρόμοια τέμπλα βρίσκουμε στὴν Καππαδοκία καὶ στὴν Κάτω Ἰταλία.

γ) Τὸ μεγάλο ἰδιότυπο «μανιάτικο» προστῶο ποὺ πρωτοεμφανίζεται στὸ

Ἑταιρείας (= *ΔΧΑΕ*), 4/5 (1969), σ. 111-140, ὅπου καὶ ἡ παλιότερη σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. Ν. Β. Δρανδάκης, *ὅ.π.*, 438-444· Π. Λ. Βοκοτόπουλος, «Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν μονοχώρων ναῶν μετὰ δύο κογχῶν ἱεροῦ», *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον*, τόμ. Δ΄, Ἀθῆναι 1967-1968, σ. 66-74· Γ. Δημητροκάλλης, *Οἱ δίκογχοι χριστιανικοὶ ναοί*, Ἀθήνα 1976, σ. 226-227· γιὰ ἄλλα ἀνατολίτικα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα στὴ Λακωνία βλ. Ἀ. Ὀρλάνδος, «Ἀνατολίζουσαι βασιλικαὶ τῆς Λακωνίας», *ΕΕΒΣ*, 4 (1927), σ. 343 κέ.

4. Ν. Β. Δρανδάκης, *ὅ.π.*, σ. 444-445.

σταυροειδὴ ἐγγεγραμμένο ναὸ τῶν Ἀσωμάτων στὸ Κακὸ Βουνὸ πάνω ἀπὸ τὴν Κίττα τὸ 10ο αἰώνα, σὲ τρία μνημεῖα τοῦ 11ου αἰώνα[5], στὸν Ἁι-Στράτηγο στοὺς Ἄνω Μπουλαριούς[6], στὸ Σωτήρα στὴ Γαρδενίτσα[7] καὶ στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὴ Χαριὰ[8] καὶ τέλος, τὸ 14ο αἰώνα, στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Δρύαλο[9]. Τὰ προστῶα αὐτὰ εἶναι πάντα στενότερα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ναοῦ στὴν ὁποία προσαρτῶνται[10] καὶ ἔχουν ἀπὸ ἕνα ἐλεύθερο ἄνοιγμα στὶς τρεῖς πλευρές. Τὰ ἀνοίγματα αὐτὰ εἶναι μονόλοβα ἢ δίλοβα κιονοστήριχτα[11].

Τὰ μεγάλα αὐτὰ μανιάτικα προστῶα μποροῦν νὰ συσχετιστοῦν στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο μὲ τὸ παλιότερο προστῶο τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Σκρι-

5. Γιὰ τὸ ναὸ σύντομες ἀναφορὲς γίνονται: R. Traquair, «Laconia. The Churches of Western Mani», *Annual of the British School of Athens* (=*BSA*), 15 (1908-1909), σ. 185, πίν. XI, XIII.1, XVI· H. Megaw, «Byzantine Architecture in Mani», *BSA*, 33 (1932-1933), σ. 152-153· N. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης*, ἐν Ἀθήναις 1964, σ. 20-21, πίν. 14α· Α. Κ. Ὀρλάνδος, «Βυζαντινὰ μνημεῖα Αἰτωλοακαρνανίας», *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος* (=*ΑΒΜΕ*), 9 (1961), σ. 15, 19, εἰκ. 15, 22· N. Μουτσόπουλος, *Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου*, Θεσσαλονίκη 1972, εἰκ. 113.

6. N. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι*, σ. 17-21, εἰκ. 2, πίν. 9.

7. R. Traquair, *ὅ.π.*, σ. 180, πίν. XI, XII.2· H. Megaw, *ὅ.π.*, σ. 157-158· Χ. Κωνσταντινίδη, «Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν βυζαντινῶν τοξωτῶν κωδωνοστασίων», *Λακωνικαὶ Σπουδαί*, 6 (1982), σ. 63-66· N. Β. Δρανδάκης, «Ἀνάγλυφος παράστασις βυζαντινοῦ μύθου», *ΕΕΒΣ*, 39-40 (1972-1973), σ. 659-660, εἰκ. 2.

8. N. Β. Δρανδάκης, «Ἀνάγλυφος παράστασις», σ. 659 κέ., εἰκ. Ι.

9. R. Traquair, *ὅ.π.*, σ. 181, πίν. XI, XII.3· H. Megaw, *ὅ.π.*, σ. 162· Ρ. Ἐτζέογλου, *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* (=*ΑΔ*), 29 (1973-1974), Χρονικὰ Β.2, σ. 418, πίν. 272γ-δ· Χ. Κωνσταντινίδη, *ὅ.π.*, σ. 71-72,Α εἰκ. 5.

10. Τὰ τέσσερα πρῶτα βρίσκονται στὴ δυτικὴ καὶ τὸ πέμπτο στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ναοῦ.

11. Στοὺς Ἀσωμάτους καὶ τὰ τρία ἀνοίγματα εἶναι μονόλοβα. Στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὴ Χαριά, στὸν Ἁι-Στράτηγο στοὺς Πάνω Μπουλαριούς, καὶ στὸ Σωτήρα στὴ Γαρδενίτσα, μονόλοβο εἶναι μόνον τὸ δυτικό, ἐνῶ τὰ πλάγια εἶναι δίλοβα. Στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Δρύαλο δίλοβο εἶναι τὸ νότιο (ἡ κυρία εἴσοδος) καὶ μονόλοβα τὰ ἄλλα. Τὰ προστῶα αὐτὰ πρέπει νὰ διακριθοῦν ἀπὸ τὰ μικρὰ πρόπυλα ποὺ ἀπαντοῦν τὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ μὲ παλιότερο παράδειγμα τῆς Ἐπισκοπῆς στὴν Εὐρυτανία, β΄ μισὸ 8ου - α΄ μισὸ 9ου αἰ. (Π. Λ. Βοκοτόπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἤπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 9ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 71, 139-140, εἰκ. 27, πίν. 49α). Αὐτὰ εἶναι πολὺ μικρά, στηρίζονται στὸν τοῖχο τοῦ ναοῦ καὶ σὲ δύο ἐλεύθερα στηρίγματα.

ποῦς στὴ Βοιωτία (873/4)[12]. Προβληματικὸ μνημεῖο ποὺ πολλὰ στοιχεῖα του ἀναζητοῦνται στὴν Ἀνατολὴ καὶ μάλιστα στὴν περιοχὴ τοῦ Καυκάσου, ὅπου, ὅπως θὰ δοῦμε, γνώρισαν μεγάλη διάδοση καὶ τὰ μεγάλα προστῶα. Τὰ ἀνατολικὰ στοιχεῖα στὴ Βοιωτία ἀσφαλῶς δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἤλθαν κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὶς χῶρες τοῦ Καυκάσου. Ἡ πρωτευουσιάνικη καταγωγὴ τοῦ κτήτορα τοῦ ναοῦ Λέοντα ποὺ εἶχε τὰ ἀξιώματα τοῦ πρωτοσπαθαρίου καὶ τοῦ ἐπὶ τῶν οἰκιακῶν, δηλαδὴ τοῦ διαχειριστῆ τῶν αὐτοκρατορικῶν κτημάτων, δείχνει τὴν πορεία ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀκολούθησαν τὰ ἀνατολικὰ στοιχεῖα ποὺ βρίσκουμε αὐτὴ τὴν ἐποχὴ στὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα[13] καὶ παράλληλα μαρτυρεῖ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας γιὰ ἀναδιοργάνωση τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὸ β΄ μισὸ τοῦ 9ου αἰώνα[14].

Τὸ ἄλλο βυζαντινὸ μνημεῖο ποὺ ἔχει μεγάλα προστῶα, μὲ τὰ ὁποῖα θὰ μποροῦσαν νὰ συγκριθοῦν τὰ μανιάτικα, εἶναι ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας στὴν Τραπεζούντα (1250-1260)[15]. Τὰ τρία προστῶα τῆς Ἁγίας Σοφίας εἶναι καμαροσκέπαστα, ἔχουν μονόλοβα τὰ πλάγια ἀνοίγματα καὶ τρίλοβα κιονοστήριχτα τὰ μπροστινά, θεωροῦνται δὲ γεωργιανὴ ἐπίδραση. Ἡ Γεωργία εἶναι ἡ περιοχὴ ὅπου τὰ μεγάλα προστῶα ἀπαντοῦν ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 6ου αἰώνα, στὸ ναὸ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, Dzvari, κοντὰ στὸ Mzcheta (586/7-605/6[16]). Τὰ γεωργιανὰ προστῶα εἶναι συνήθως καμαροσκέπαστα μὲ ἐλεύθερα ἀνοίγματα στὶς τρεῖς πλευρές[17]. Τὰ ἀνοίγματα αὐτὰ

12. Μ. Σωτηρίου, «Ὁ ναὸς τῆς Σκριποῦς τῆς Βοιωτίας», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* (= *AE*), 1931, σ. 123, εἰκ. 3· Δ. Ι. Πάλλας, «Ἡ Παναγία τῆς Σκριποῦς ὡς μετάπλαση τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς σὲ μεσαιωνικὴ βυζαντινή», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν*, 6 (1976-1977), σ. 1 κέ.

13. Πβ. C. Mango, *Byzantinische Architektur*, Στουτγάρδη 1975, σ. 215· καὶ γιὰ τὶς σχέσεις τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Κωνσταντινούπολης μὲ τὸν Καύκασο, στὸ *ἴδιο*, σ. 231 κέ.

14. Δ. Ζακυθηνός, *Ἡ βυζαντινὴ Ἑλλὰς 392-1204*, ἐν Ἀθήναις 1962, σ. 66 κέ.· ὁ ἴδιος, *Βυζαντινὴ Ἱστορία (324-1071)*, ἐν Ἀθήναις 1972, σ. 333· πβ. Ν. Σβορῶνος, «Ἡ σημασία τῆς ἱδρυσης τοῦ Ἁγίου Ὄρους γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου», *Δελτίο 6 τῆς Ἑταιρείας Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας (Σχολὴ Μωραΐτη)*, Ἀθήνα 1984, σ. 22-24.

15. D. T. Rice, *The Church of Hagia Sophia at Trebizond*, Ἐδιμβοῦργο 1968, σ. 21-25, εἰκ. 1, 2, 3· C. Mango, *ὅ.π.*, σ. 293-295, εἰκ. 318, 319, 321, 322.

16. R. Mepisaschwili - W. Zinzadse, *Die Kunst des alten Georgien*, Λιψία 1977, σ. 63-64, εἰκ. σ. 80, 82, 83.

17. Βλ. στὸ *ἴδιο*, σ. 83, 114, 143 κάτω, 152, 194, 210, 213, 214· E. Hybsch, στὸ A. Alpago-Novello κ.ἄ., *Art and Architecture in Medieval Georgia*, Louvain-La Neuve 1980, ἀρ. 7 σ. 280, ἀρ. 45 σ. 349, ἀρ. 46 σ. 350 καὶ εἰκ. 396, ἀρ. 56 σ. 370

καὶ συνήθως τὰ πλάγια θὰ γίνουν ἀργότερα δίλοβα ἢ τρίλοβα[18]. Ἀνάλογη ἐξέλιξη παρατηρεῖται καὶ στὰ μανιάτικα προστῶα· στὸ παλιότερο, τῶν Ἀσωμάτων στὸ Κακὸ Βουνό, τὰ ἀνοίγματα εἶναι ὅλα μονόλοβα· στὸν Ἁι-Στράτηγο Ἄνω Μπουλαριῶν, στὸ Σωτήρα τῆς Γαρδενίτσας, στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Χαριᾶς καὶ στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Δρύαλο τὰ πλάγια γίνονται δίλοβα.

Ἀπὸ τὴ Γεωργία διείσδυσαν τὰ εὐρύχωρα προστῶα στὴ Ρωσία καὶ πιθανότατα μέσω Κωνσταντινουπόλεως ἢ Μικρᾶς Ἀσίας στὴ Βοιωτία (Σκριποῦ) καὶ στὴ Μέσα Μάνη, ποὺ εἶναι οἱ μοναδικὲς περιοχὲς στὸ βαλκανικὸ χῶρο ὅπου ἀπαντοῦν τέτοιου εἴδους προστῶα στὰ πρώιμα μεσοβυζαντινὰ χρόνια.

Ἀνάλογα μὲ τὰ γεωργιανὰ εἶναι καὶ τὰ προστῶα τῆς γειτονικῆς Ἀρμενίας[19]. Ἐδῶ ὅμως συνδυάζονται μὲ τὸν πύργο τοῦ κωδωνοστασίου. Ὁ ἴδιος συνδυασμὸς παρατηρεῖται καὶ σὲ τρία προστῶα τῆς Μάνης, στὸν Ἁι-Στράτηγο Ἄνω Μπουλαριῶν, στὸ Σωτήρα στὴ Γαρδενίτσα καὶ στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Δρύαλο[20]. Τὸ κωδωνοστάσιο ὅμως στὰ μνημεῖα αὐτὰ δὲν ἔχει πυργοειδὴ μορφή, ἀλλὰ εἶναι ἁπλὸ μονόλοβο ἄνοιγμα (τοξωτὸ κωδωνοστάσιο).

δ) Ἡ ἀνατολικὴ ἐπίδραση στὸ ναὸ τῶν Ἀσωμάτων στὸ Κακὸ Βουνὸ δὲν περιορίζεται μόνο στὸ πρόπυλο, ἀλλὰ καὶ στὸν τρόπο δομῆς τοῦ τρούλλου ποὺ ἔχει χωνευτὲς διασταυρωμένες νευρώσεις[21]. Οἱ νευρωτοὶ τροῦλλοι συνεχίζοντας παλιὰ παράδοση χαρακτηρίζουν τὰ μνημεῖα τῆς σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ οἱ ἀκτινωτὰ διαταγμένες νευρώσεις

καὶ εἰκ. 407, ἀρ. 74 σ. 411, ἀρ. 76 σ. 416, ἀρ. 78 σ. 421 καὶ εἰκ. 459, ἀρ. 98 σ. 452, ἀρ. 103. Στὸ Manglisi, 7ος αἰ. (στὸ *ἴδιο*, ἀρ. 60 σ. 376 καὶ εἰκ. 411) καὶ στὸ ναὸ Matehi στὴν Τιφλίδα, 1278-1289 (στὸ *ἴδιο*, ἀρ. 95) ἡ ὀροφὴ ἔχει τὴ μορφὴ τυφλοῦ τρούλλου. Ἀνάλογο συμβαίνει στὰ προστῶα τοῦ Ἁι-Στράτηγου, τοῦ Σωτήρα στὴ Γαρδενίτσα καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴ Χαριὰ τῆς Μέσα Μάνης.

18. Στὸ ναὸ τοῦ Nikorzminda, 1010-1014 (R. Mepisaschwili - W. Zinzadse, *ὅ.π.*, εἰκ. σ. 131) στὶς πλάγιες πλευρὲς διαμορφώνονται δίλοβες τυφλὲς κόγχες.

19. E. Utudjian, *Armenian Architecture 4th to 17th Century*, Παρίσι 1968, εἰκ. 48, 49, 52, 53, 114, 150, 168, 169.

20. Χ. Κωσταντινίδη, *ὅ.π.*, σ. 63-66, 71-72. Στὰ δύο τελευταῖα μνημεῖα τὸ κωδωνοστάσιο εἶναι σύγχρονο μὲ τὸ προστῶο, ἐνῶ στὸν Ἁι-Στράτηγο εἶναι μεταγενέστερη προσθήκη (Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι*, πίν. 9 καὶ σχ. 2). Στὸ Σωτήρα τῆς Γαρδενίτσας ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ κωδωνοστάσιο σώζεται μόνον ἡ ἀρχὴ τῶν ποδαρικῶν.

21. R. Traquair, *ὅ.π.*, σ. 185 πίν. XI, XIII.1· H. Megaw, *ὅ.π.*, σ. 154, 162· Χ. Μπούρας, *Βυζαντινὰ σταυροθόλια μὲ νευρώσεις*, Ἀθῆναι 1965, σ. 30-31.

εἶναι πολλές. Τέσσερις νευρώσεις ὅμως ποὺ σχηματίζουν σταυρό, ὅπως ἐδῶ, χωρὶς κανένα δομικὸ νόημα μιὰ καὶ ὁ τροῦλλος εἶναι λαξευμένος στὸ μαλακὸ βράχο, βρίσκουμε σέ σπηλαιώδη σταυροειδὴ ἐγγεγραμμένο ναὸ τῆς Καππαδοκίας (Metchan, Bézir Khané)[22]. Εἶναι δὲ ἀρκετὰ συχνὲς σὲ ναοὺς τῆς Γεωργίας, ἀπ' ὅπου φαίνεται ὅτι ἐπηρεάστηκε τὸ καππαδοκικὸ μνημεῖο, ἀφοῦ ἐκεῖ τὰ παραδείγματα εἶναι παλιότερα, ὅπως τοῦ ναοῦ στὸ Samzewrissi (7ος αἰ.), τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὸ Telowari (8ος αἰ.) καὶ τοῦ Kabeni στὸ Kantschaeti (ἀρχὲς 9ου αἰ.)[23].

ε) Πολλὲς τεχνοτροπικὲς ὁμοιότητες μὲ τὶς ἀρχαϊκὲς τοιχογραφίες τῆς Καππαδοκίας παρουσιάζουν οἱ λίγες τοιχογραφίες τοῦ 10ου αἰώνα ποὺ σώζονται στὴ Μάνη. Οἱ ὁμοιότητες αὐτὲς ἔχουν διεξοδικὰ ἐξεταστεῖ ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Ν. Β. Δρανδάκη, ὅταν τὸ 1970 δημοσίευσε τὶς τοιχογραφίες ποὺ φαίνονταν τότε ἀπὸ τὸ α΄ στρῶμα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα στοὺς Μπουλαριοὺς (991/2)[24] καὶ τὸ 1974 ὅταν παρουσίασε τὰ σπαράγματα τοῦ δευτέρου στρώματος τοῦ ἐρειπωμένου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Πέτρου στὴν Παλιόχωρα[25]. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ μὲ τὰ κατάλοιπα τοῦ α΄ στρώματος τοιχογραφιῶν στὸν Ἅγιο Νικήτα στὴν Κηπούλα[26] καὶ αὐτὲς

22. G. de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce*, Παρίσι 1935-1936, Λεύκωμα πίν. 137 καὶ κείμενο Ι, σ. 205, ΙΙ, σ. 411· Χ. Μπούρας, *ὅ.π.*, σ. 31, σχ. 9.

23. R. Mepisaschwili - W. Zinzadse, *ὅ.π.*, σ. 124, 101, 79. Βλ. καὶ E. Hybsch, *ὅ.π.*, εἰκ. 465 (Samzewrassi). Μία ἄλλη ἀρχιτεκτονικὴ λεπτομέρεια ποὺ βρίσκει τὸ παράλληλό της στὴ Μ. Ἀσία θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ὁ τρόπος διαμόρφωσης ἐξωτερικὰ τῆς ἀψίδας τῆς πρόθεσης. Δὲν σχηματίζει ἡμικύκλιο, ἀλλὰ τέταρτο κύκλου ποὺ γωνιάζει μὲ τὸ βόρειο τοῖχο. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὶς δύο ἀψίδες τῶν παραβημάτων τοῦ ναοῦ κοντὰ στὸ Diliskelesi τῆς Βιθυνίας (A. M. Mansel, «Zur Lage Hannibalgrabes», *Archäologischer Anzeiger*, 1972, σ. 272, εἰκ. 15· Π. Λ. Βοκοτόπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονική*, σ. 151 σημ. 3). Ἀνάλογη διάταξη παρατηρεῖται καὶ στὴν Ἐπισκοπὴ Εὐρυτανίας, μόνον ποὺ ἐδῶ διαγράφεται ἐλαφρὰ καμπύλη (Π. Λ. Βοκοτόπουλος, *ὅ.π.*, σ. 151, σχ. 27). Μᾶλλον ὅμως στὰ ἑλλαδικὰ παραδείγματα ἡ ἀκανόνιστη αὐτὴ διάπλαση τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῶν πρώιμων αὐτῶν μνημείων ὀφείλεται σὲ ἀδεξιότητα τοῦ κτίστη.

24. Ν. Β. Δρανδάκης, *Ἅγιος Παντελεήμων*, σ. 447-457· πβ. καὶ K. M. Skawran, *The Development of Middle Byzantine Fresco Painting in Greece*, Πρετόρια 1982, σ. 153 ἀρ. ΙΙ, σ. 61-62. Μετὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴν ἀφαίρεση νεώτερων στρωμάτων ἀποκαλύφτηκαν: ὁλόκληρη ἡ Ἀνάληψη, ἔνθρονος Χριστός, μιὰ καλοδιατηρημένη Γέννηση τοῦ Χριστοῦ καὶ ἁγίες.

25. Ν. Β. Δρανδάκης, «Ἔρευναι εἰς τὴν Μέσα Μάνην», *Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* (= *ΠΑΕ*), 1974, σ. 121-123, πίν. 97β, 98α-β.

26. Ὁ ἴδιος, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ δευτέρου στρώματος στὸν Ἅγιο Νικήτα τῆς Κηπούλας», *ΔΧΑΕ*, 4/10 (1980-1981), σ. 241 σημ. 5, πίν. 62α.

τοῦ Ἁγίου Φιλίππου στὰ Κορογωνιάνικα[27]. Οἱ λαϊκοῦ χαρακτήρα ἀρχαϊκὲς τοιχογραφίες τῆς Μάνης διακρίνονται γιὰ τὴν ἐπίπεδη καὶ γραμμικὴ ἐκτέλεση, γιὰ τὴν ὑπερβολικὴ ἀδιαφορία στὴ σωστὴ ἀνατομία, τὶς ἔντονες ἐκφραστικὲς χειρονομίες, τὰ ὀρθάνοιχτα μεγάλα μάτια καὶ γενικὰ γιὰ ἀφέλεια καὶ αὐθορμητισμό. Στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζουν τὴ λαϊκὴ τέχνη. Σὲ γενικὲς γραμμὲς οἱ ὁμοιότητες μεταξὺ τῶν ἀρχαϊκῶν τοιχογραφιῶν τῆς Μάνης καὶ τῶν ἀντίστοιχων τῆς Καππαδοκίας περιορίζονται μᾶλλον, ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ, στὸ λαϊκὸ χαρακτήρα καὶ σὲ λεπτομέρειες, ὅπως στὴν ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, στὸ φωτισμὸ τῶν γυμνῶν μερῶν τοῦ σώματος, στὴν πτυχολογία, σὲ διακοσμητικὰ θέματα κλπ. Τὸ ὕφος ὅμως τῶν μανιάτικων τοιχογραφιῶν εἶναι ὁπωσδήποτε κατώτερης ποιότητας τῶν πολλῶν καππαδοκικῶν μνημείων τοῦ 10ου αἰώνα καὶ διακρίνονται γιὰ μιὰ τοπικὴ ἀπόδοση τῆς λαϊκότροπης καλλιτεχνικῆς τάσης τῆς ἐποχῆς ποὺ φτάνει ἐδῶ, στὴν ἀπομακρυσμένη ἐπαρχία, κάπως καθυστερημένα καὶ ἁπλοποιώντας ἀρκετά, ἀκόμα καὶ παραποιώντας τὰ μεγάλα καλλιτεχνικὰ πρότυπα.

Τὸ τελευταῖο φαίνεται καθαρὰ στὸν τρόπο διάταξης τῆς παράστασης τῆς Ἀναλήψεως στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα στοὺς Μπουλαριοὺς καὶ στὸν Ἅγιο Νικήτα στὴν Κηπούλα[28]. Ὁ ἁπλοϊκὸς ζωγράφος ἔχοντας ὑπόψη του τὴν περίκεντρη διάταξη τῆς σύνθεσης στὸν τροῦλλο, ὅπως συμβαίνει σὲ τρουλλαῖα μνημεῖα τῆς Καππαδοκίας καὶ γενικὰ σὲ περιοχὲς ποὺ ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὴν τέχνη τῆς Βασιλεύουσας[29], ἐπιχείρησε καὶ ἐδῶ μὲ μεγάλη ἀδεξιότητα νὰ κατανείμει κυκλικὰ τὴν πολυπρόσωπη σύνθεση στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῶν μονοκάμαρων ναῶν τοποθετώντας ἀκόμα μορφὲς σὲ σμίκρυνση καὶ στὸ ἐσωράχιο τοῦ βόρειου τοξυλλίου τοῦ κτιστοῦ τέμπλου στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα.

Πῶς θὰ μποροῦσαν νὰ ἐξηγηθοῦν οἱ ἀνατολικὲς αὐτὲς ἐπιδράσεις στὴν περιοχή; Ὁ 10ος αἰώνας εἶναι γιὰ τὸ Βυζάντιο ἡ ἐποχὴ τῆς παλινόρθωσης μετὰ τοὺς νικηφόρους πολέμους κατὰ τῶν Ἀράβων, Βουλγάρων καὶ Σλάβων. Ὁ αἰώνας αὐτὸς εἶναι ἐπίσης ἐποχὴ ἀκμῆς, ἀναγέννησης τοῦ μοναστικοῦ βίου[30]. Συμπίπτει μὲ τὴν ἵδρυση νέων μοναστικῶν κέντρων

27. Ν. Β. Δρανδάκης - Ἐ. Δωρῆ - Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδη, «Ἔρευνα στὴ Μάνη», *ΠΑΕ*, 1978, σ. 136-138, πίν. 114α. Στὸν 10ο αἰώνα ἴσως ἀνήκουν καὶ τὰ λίγα κατάλοιπα τοῦ πρώτου στρώματος τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχη ἢ Ἁι-Στράτηγου στὰ Ἅλικα (*ΠΑΕ*, 1979, σ. 194-196).

28. Ν. Β. Δρανδάκης, *Ἅγιος Παντελεήμων*, σ. 450-452· Ν. Γκιολές, *Ἡ Ἀνάληψις τοῦ Χριστοῦ βάσει τῶν μνημείων τῆς Α΄ χιλιετηρίδος*, Ἀθῆναι 1981, σ. 275-277.

29. Ν. Γκιολές, *ὅ.π.*, σ. 245-275, 261 κέ.

30. Δ. Α. Ζακυθηνός, *Βυζαντινὴ Ἱστορία (321-1071)*, σ. 458 κέ.

καὶ τὴν ἀκτινοβολία ἐξαιρέτων ἀνδρῶν τοῦ μοναχικοῦ κόσμου. Τὸ μεγαλύτερο γεγονὸς τῆς ἱστορίας τοῦ ὀρθόδοξου μοναχισμοῦ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι ἡ ἵδρυση τῆς Μονῆς τῆς Μεγίστης Λαύρας στὸν Ἄθω ἀπὸ τὸν ὅσιο Ἀθανάσιο τὸν Ἀθωνίτη[31]. Ὁ Ἅγιος γεννήθηκε στὴν Τραπεζούντα γύρω στὰ 925-930, ἦταν ἀπὸ τὴ μεριὰ τῆς μητέρας του γεωργιανῆς καταγωγῆς[32], σπούδασε στὴν Κωνσταντινούπολη, μόνασε στὸ ὄρος Κυμινᾶ τῆς Βιθυνίας, στὴ λαύρα τοῦ ἀριστοκρατικῆς καταγωγῆς ἁγίου Μιχαὴλ Μαλεΐνου ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὸ Χαρσιανό, στὰ ἀνατολικὰ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐκεῖ γνωρίστηκε καὶ συνδέθηκε μὲ μεγάλη φιλία μὲ τὸν Νικηφόρο Φωκᾶ. Στὴ συνέχεια ἐγκαταλείπει τὴ λαύρα τοῦ ὄρους Κυμινᾶ καὶ καταφεύγει στὸν Ἄθω (957-958). Ἀπὸ ἐκεῖ ἦλθε κατὰ παράκληση τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ στὴν Κρήτη ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνάκτησή της (961) μὲ σκοπὸ νὰ ἐνισχύσει τὴν πίστη τῶν χριστιανῶν τῆς μεγαλονήσου. Στὴ συνέχεια ἐπέστρεψε στὸν Ἄθω, ὅπου τὸ 963 ἄρχισε μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ νὰ κτίζει τὸ καθολικὸ τῆς Μεγίστης Λαύρας[33].

Ἡ οἰκοδομικὴ του δραστηριότητα στὸν Ἄθω ἐπεκτείνεται τὸ 965 στὴ μετασκευὴ τῆς παλιᾶς βασιλικῆς τοῦ Πρωτάτου[34], διαμορφώνοντας στὰ πλάγια τὶς ὀρθογώνιες κόγχες, τοὺς χορούς[35], ποὺ ἐξυπηρετοῦν καλύτερα τὶς λειτουργικὲς ἀνάγκες τῆς μοναστικῆς κοινότητας. Ὁ ὅσιος ἐπανέρχεται στὴν ἴδια λύση τῶν πλαγίων χορῶν μετὰ ἀπὸ 37 χρόνια μὲ τὴ διεύ-

31. Ὁ Α΄ Βίος του ἐκδόθηκε παλιότερα ἀπὸ τὸν P. Lemerle, «La Vie ancienne de Saint Athanase l'Athonite», *Millénaire du Mont Athos 963-1963. Études et Mélanges*, I, Chevetogne 1963, σ. 56 κέ. Ὁ Β΄ ἀπὸ τὸν L. Petit, «Vie de Saint Athanase l'Athonite», *Analecta Bollandiana*, 25 (1906), σ. 5-89. Καὶ τέλος καὶ οἱ δύο Βίοι σὲ κριτικὴ ἔκδοση στὴ σειρὰ J. Noret, Corpus Christianorum, Series Graeca 9, *Vitae duae antiquae Sancti Athanasii Athonitae*, Leuven 1982. Πβ. τὴν εἰσαγωγὴ στὰ *Actes de Lavra*, I (= Archives de l'Athos...V), ἔκδ. P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos - D. Papachryssanthou, Παρίσι 1970· Ν. Σβορῶνος, *ὁ.π.*, σ. 24 κέ.

32. Βίος Α΄. 5,10 (ἔκδ. Noret): «τῷ δὲ πατρῴῳ γένει Κολχὶς ἀντανίσχει τὸ μητρικόν».

33. Π. Μυλωνᾶς, «Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μεγίστης Λαύρας, Ἀναθεώρηση ὁρισμένων θεωριῶν γιὰ τὴν προέλευση τοῦ τύπου», *Ἀρχαιολογία*, I (1981), σ. 52 κέ.· ὁ ἴδιος, «Le plan initial du cathclicon de la Grande-Lavra, au Mont Athos et la genèse du type du catholicon Athonite», *Cahiers Archéologiques* (= *Cah.Arch.*), 32 (1984), σ. 89 κέ.

34. P. Mylonas, «Les étapes successives de construction du Protaton au Mont Athos», *Cah.Arch.*, 28 (1979), σ. 143-160.

35. Γιὰ τὸν ὅρο βλ. P. Mylonas, «*Le plan initial du catholicon*», σ. 98.

ρυνση τοῦ καθολικοῦ τῆς Μεγίστης Λαύρας. Τώρα ὅμως οἱ χοροὶ εἶναι ἡμικυκλικὲς κόγχες ποὺ ἐξέχουν τοῦ ὀρθογωνίου τοῦ ναοῦ. Τὴ νέα αὐτὴ παραλλαγὴ τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ, τὸ ἁγιορείτικο τρίκογχο, ποὺ θὰ κυριαρχήσει στὴ βυζαντινὴ μοναστικὴ ναοδομία, μπορεῖ νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι τὴ μετέφερε ὁ ὅσιος Ἀθανάσιος ἀπὸ τὴν Πόλη ἢ τὴν Ἀνατολή. Ἴσως σὰν πρότυπο νὰ εἶχε τὸ καθολικὸ τῆς λαύρας στὸ ὄρος Κυμινᾶ, στὰ σύνορα Παφλαγονίας καὶ Βιθυνίας, ποὺ ἵδρυσε γύρω στὸ 925 ὁ ἅγιος Μιχαὴλ Μαλεῖνος[36] καὶ ὅπου μόνασε ὁ Ἀθανάσιος, ἢ πιθανὸν νὰ τοῦ ὑπέδειξαν τὴν ἀρχιτεκτονικὴ λύση τῶν χορῶν γεωργιανοὶ μοναχοί, μιὰ καὶ στὴ Γεωργία οἱ πολύκογχοι ναοὶ εἶχαν ἀπὸ παλιὰ μεγάλη διάδοση. Τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὅμως αὐτῆς ἰδιομορφίας, ὅπως ἐμφανίζεται στὴ Μεγίστη Λαύρα, μέχρι στιγμῆς δὲν ἔχουν εὑρεθεῖ ἀνάλογα παλιότερα παραδείγματα καί, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Π. Μυλωνᾶς[37], μᾶλλον θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ ὅσιος Ἀθανάσιος ἐφεῦρε ἢ ἔστω ξαναεφεῦρε τὴν κτιριολογικὴ λύση τῶν χορῶν ποὺ διευρύνουν τὸ χῶρο τοῦ ναοῦ μπροστὰ στὸ Ἱερὸ γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς σωστῆς καὶ μεγαλοπρεποῦς τέλεσης τῆς λειτουργίας, μέσα στὸν κύριο ναὸ τοῦ μοναστηριοῦ. Γεγονὸς πάντως εἶναι ὅτι ὁ Ὅσιος ὑπῆρξε ἐμπνευστὴς τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ αὐτοῦ νεωτερισμοῦ ποὺ εἰσάγεται τὸν 10ο αἰώνα στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο καὶ τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι πρότυπο ὑπῆρξε μοναστικὸ μνημεῖο τῆς Ἀνατολῆς.

Τὴν ἄποψη αὐτὴ θὰ μποροῦσε νὰ ἐνισχύσει καὶ ἡ πιθανὴ ἑρμηνεία, τὴν ὁποία δίνει ὁ M. Restle στοὺς ὀρθογώνιους χώρους ποὺ βρίσκονται ἀκριβῶς μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἁψίδα τριῶν μοναστηριακῶν καππαδοκικῶν ναῶν σχήματος *ταῦ*· τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τῆς Μάνδης στὸ Skupi (8ος αἰ.), τῆς Παναγίας τῆς Τομάρτσας καὶ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα (Kizil Kilise) κοντὰ στὸ Sivrihisar[38]. Οἱ ὀρθογώνιοι αὐτοὶ χῶροι τῆς ὁριζόντιας κεραίας τοῦ *ταῦ* θὰ μποροῦσαν, κατὰ τὸν Restle, ἀφοῦ τὰ μνημεῖα εἶναι μοναστικὰ καὶ κατ' ἀναλογία τῶν μεταγενέστερων ἀθωνικῶν μνημείων, νὰ χρησίμευαν σὰν χοροί. Οἱ χοροὶ αὐτοὶ θυμίζουν τὴ μετατροπὴ ποὺ ἔκανε ὁ ὅσιος Ἀθανάσιος στὴν τρίκλιτη βασιλικὴ τοῦ Πρωτάτου, ὅπου δια-

36. L. Petit, «The Life of St. Michael Maleinos», *Revue de l'Orient Chrétien* ,7 (1902), σ. 560· C. Mango, *Byzantinische Architektur*, σ. 235-238.

37. *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ τοῦ καθολικοῦ*, σ. 62· πβ. M. D'Onofrio, *Le chiese di Dvin*, Ρώμη 1973, σ. 98-99. Γιὰ τὴ σχέση τοῦ Ἀθανασίου μὲ τοὺς Ἴβηρες βλ. P. Lemerle, «Chronologie de Lavra des origines à 1204», *Actes de Lavra*, I, σ. 41 κἑ.· D. Papachryssanthou, *Actes de Prôtaton* (= Archives de l'Athos... VII), Παρίσι 1975, σ. 83-85, 98.

38. M. Restle, *Studien zur frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens*, Βιέννη 1979, I. σ. 64, 66, 67 κἑ. καὶ 155-156, II. σχ. 39, 42.

μόρφωσε μπροστὰ ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τοὺς ὀρθογώνιους χοροὺς γιὰ νὰ συγκεντρώνονται οἱ ψάλτες, μόνον ποὺ ἐδῶ οἱ χοροὶ ἐγγράφονται στὸ ὀρθογώνιο τῆς τρίκλιτης βασιλικῆς.

Ἕνας ἄλλος μικρασιάτης μοναχὸς ποὺ ἔδρασε τὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ τὸν ὅσιο Ἀθανάσιο τὸν Ἀθωνίτη στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο εἶναι ὁ ὅσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε[39]. Ὁ ὅσιος γεννήθηκε τὸ α΄ μισὸ τοῦ 10ου αἰώνα στὸν Πολεμωνιακὸ Πόντο ἀπὸ ἐπιφανεῖς γονεῖς. Μόνασε δώδεκα χρόνια στὴ μονὴ Χρυσῆς Πέτρας, στὰ σύνορα Πόντου καὶ Παφλαγονίας. Στὴ συνέχεια ἀνέλαβε ἱεραποστολικὴ δράση στὴν Ἀνατολὴ καὶ τέλος, μετὰ τὴν ἐκδίωξη τῶν Ἀράβων κατακτητῶν ἀπὸ τὴν Κρήτη τὸ 961 ἀπὸ τὸ Νικηφόρο Φωκᾶ, ἦλθε στὴ μεγαλόνησο γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ὀρθόδοξη πίστη[40] τῶν κατοίκων καὶ νὰ ἐπαναφέρει στὸ Χριστιανισμὸ τοὺς τυχὸν ἐξισλαμισθέντες κρητικούς[41]. Περιηγήθηκε ἀπ' ἄκρου σ' ἄκρο τὸ νησὶ βαπτίζοντας καὶ

39. Σώζονται δύο παραλλαγὲς τοῦ Βίου τοῦ ὁσίου Νίκωνος, γραμμένες ἀπὸ ἡγουμένους τῆς μονῆς ποὺ ἵδρυσε στὴ Σπάρτη. Τῆς πρώτης εἶναι γνωστὴ μόνο λατινικὴ μετάφραση ἀπὸ τοὺς E. Martène - U. Durant (*Veterum Scriptorum ... amplissima collectio*, VI, Παρίσι 1729, σ. 838-886). Ἡ δεύτερη παραλλαγὴ καὶ μαζὶ μετάφραση τῆς Διαθήκης τοῦ ἁγίου δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Λάμπρου («Ὁ Βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, 3 [1906], σ. 129-228). Τὶς σημαντικότερες διαφορὲς τῶν δύο Βίων παραθέτει ὁ Σπ. Λάμπρος στὸ ἄρθρο του «Ὁ Βαρβερῖνος κῶδιξ τοῦ Βίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, 5 (1908), σ. 301-304. Τὸ κείμενο τῆς παραλλαγῆς τοῦ Βίου ποὺ δημοσίευσε ὁ Λάμπρος ξαναδημοσίευσε μὲ μικρὲς βελτιώσεις καὶ παράλληλη παράφραση ὁ Μελέτιος Γαλανόπουλος, *Βίος, πολιτεία, εἰκονογραφία, θαύματα καὶ ἀσματικὴ ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε*, ἐν Ἀθήναις 1933· πβ. καὶ τὴ βιβλιοκρισία τοῦ Φ. Κουκουλέ, στὴν *ΕΕΒΣ*, 11 (1935), σ. 464-469. Γαλλικὴ περίληψη τῶν Βίων, ποὺ στὸ μεγαλύτερο μέρος τους συμπίπτουν, καὶ σχόλια παραθέτει ἡ G. da Costa-Louillet, «Saints de Grèce aux VIIIe, IXe et Xe siècle», *Byzantion*, 31 (1961), σ. 346-365. Τελευταία ἔκδοση ἀπὸ τὸν Ὀδ. Λαμψίδη, *Ὁ ἐκ Πόντου ὅσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε*, Ἀθῆναι 1982. Βλ. καὶ Π. Λ. Βοκοτόπουλος, «Παρατηρήσεις στὴν λεγομένη Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Νίκωνος», *Πρακτικὰ Α΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, Β΄, Ἀθῆναι 1976, σ. 273 σημ. 2. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ Ἁγίου βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, «Εἰκονογραφία τοῦ ὁσίου Νίκωνος», *Πελοποννησιακά*, 5 (1962), σ. 306-319· καὶ ἀπαρίθμηση μερικῶν ἀκόμα ἀπεικονίσεών του στὴ Λακωνία βλ. Ν. Γκιολές, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Νικήτα στὸν Καραβᾶ Μέσα Μάνης», *Λακωνικαὶ Σπουδαί*, 7 (1983), σ. 157 σημ. 4.

40. Γιὰ τὴ δράση τοῦ Ὁσίου στὴν Κρήτη βλ. Ν. Τωμαδάκης, «Προβλήματα τῆς ἐν Κρήτῃ Ἀραβοκρατίας (826-961 μ.Χ.)», *ΕΕΒΣ*, 30 (1960-1961), σ. 18 κέ.

41. Πβ. Στ. Ξανθουδίδης, *Ἐπίτομος Ἱστορία τῆς Κρήτης*, ἐν Ἀθήναις 1909, σ. 73-74. Στὴν Κρήτη παρέμεινε ὁ Ὅσιος πέντε χρόνια κατὰ τὸν Ἄμαντο (*Ἱστορία*

κτίζοντας παντοῦ ἐκκλησίες[42] ποὺ εἴτε εἶχαν καταστραφεῖ εἴτε εἶχαν μετατραπεῖ σὲ τζαμιά.

Τελειώνοντας ὁ Ὅσιος τὸ ἱεραποστολικό του ἔργο στὴν Κρήτη ἀπέπλευσε γιὰ τὴν κυρίως Ἑλλάδα. Ἐπισκέφτηκε πρῶτα τὴν Ἐπίδαυρο, μετὰ τὴν Ἀθήνα, τὴν Εὔβοια, τὴ Θήβα καὶ κατέληξε στὴν Πελοπόννησο, ὅπου ἀφοῦ περιηγήθηκε κηρύσσοντας διάφορα μέρη, κυρίως στὰ παράλια, ὅπως τὴν Κόρινθο, τὴ Μάνη, τὴν Καλαμάτα, τὴν Κορώνη, τὴ Μεθώνη, τὴ Μεσσήνη, πέρασε ἀπὸ τὴν Ἀρκαδία καὶ κατέληξε στὴ Λακωνία. Στὴ Σπάρτη ἵδρυσε τὴ μονὴ τοῦ Σωτῆρος[43] καὶ ἐπιδόθηκε μὲ ὁρμητήριο αὐτὴ σὲ ἱεραποστολικὸ ἔργο στὴ γύρω περιοχή. Παντοῦ, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Βίος καὶ ἡ Διαθήκη τοῦ Ὁσίου κτίζει ἐκκλησίες καὶ ἐγκαθιστᾶ ἱερεῖς ἑδραιώνοντας ἔτσι τὴν ὀρθόδοξη πίστη τῶν κατοίκων[44].

Τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ποὺ ἐπέδειξε ὁ ὅσιος Νίκων γιὰ τὴ Λακωνία, ὅπου διέθεσε περίπου τὶς τρεῖς τελευταῖες δεκαετίες τῆς ζωῆς του, θὰ πρέπει νὰ συνδεθεῖ μὲ σοβαρὰ θρησκευτικὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετώπιζε ἡ περιοχή. Τὸ ἕνα ἀπ' αὐτὰ σχετίζεται ὁπωσδήποτε μὲ τὰ σλαβικὰ φύλα τῶν Ἐζεριτῶν καὶ Μελιγγῶν ποὺ εἶχαν ἀπὸ παλιὰ ἐγκατασταθεῖ στὸν Ταΰγετο, παρέμεναν ὅμως στὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ εἰδωλολάτρες[45]. Τὸ δεύτερο θρησκευτικὸ πρόβλημα καὶ ἴσως τὸ σημαντικότερο θὰ πρέπει νὰ σχετιστεῖ μὲ τὴν ἑδραίωση τοῦ Χριστιανισμοῦ ἢ καὶ αὐτὸν τὸν ἐκχριστι-

τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, 2, Ἀθῆναι 1947, σ. 130), σύμφωνα δὲ μὲ τὸν Ι. Παπαδόπουλο (*Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνούς*, Ἀθῆναι 1948, σ. 113) ἑπτὰ χρόνια· βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, *Εἰκονογραφία τοῦ ὁσίου Νίκωνος*, σ. 306 σημ. 2.

42. «Ἐκκλησίας δημάμενος ἐν ὅλῃ τῇ νήσῳ οὐκ ὀλίγας» (ἔκδ. Σπ. Λάμπρου, «Ὁ Βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε», σ. 152). Ὁ βιογράφος ἀναφέρει ἀπ' αὐτὲς μόνον ἕνα παράδειγμα, τὴν οἰκοδόμηση σὲ διάρκεια δύο χρόνων τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς, ποὺ δὲν μαρτυρεῖται ἀπὸ ἀλλοῦ. Δὲν προσδιορίζει ὅμως μὲ καμία ἀκρίβεια τὸν τόπο, ἀλλὰ λέγει ἀόριστα ὅτι τὸ θαῦμα ποὺ ὁδήγησε τὸν Ὅσιο στὴν ἀπόφαση αὐτὴ συνέβη ἀφοῦ εἶχε φύγει ἀπὸ τὴν Γόρτυνα καὶ εἶχε διανύσει τριῶν ἡμερῶν δρόμο. Βλ. G. de Costa-Louillet, *ὅ.π.*, σ. 351-352· Ν. Τωμαδάκης, *ὅ.π.*, σ. 10-11.

43. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ταύτισης καὶ τῆς χρονολόγησης τῆς ἐρειπωμένης βασιλικῆς, ποὺ σώζεται στὴν ἀκρόπολη τῆς Σπάρτης, βλ. Π. Λ. Βοκοτόπουλος, *ὅ.π.*, σ. 273-285.

44. Σπ. Λάμπρος, «Ὁ Βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε», σ. 161, 164, 224, 228, 228· πβ. A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Παρίσι 1951, σ. 68-70.

45. Βλ. σχετικὰ Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, Β΄ι *(610-867)*, Ἀθῆναι 1981, σ. 362-363· Δ. Μέξης, *Ἡ Μάνη καὶ οἱ Μανιάτες*, Ἀθῆναι 1977, σ. 157-198.

ανισμὸ τῶν ντόπιων τῆς ἐνδοχώρας τῆς Μέσα Μάνης, οἱ ὁποῖοι, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ αὐτοκράτορας Κωνσταντῖνος Ζ΄ ὁ Πορφυρογέννητος, ἐκχριστιανίστηκαν τὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου Α΄ τοῦ Μακεδόνα (867-886)[46].

Ἡ ὀρθότητα τῆς πληροφορίας αὐτῆς τοῦ Πορφυρογεννήτου ἔχει ἀμφισβητηθεῖ[47] καὶ ὑποστηρίχτηκε ὅτι ἴσως ὀφείλεται σὲ σύγχυση καὶ σὲ ἐσφαλμένες πληροφορίες ποὺ θὰ εἶχε ὁ αὐτοκράτορας ἢ μᾶλλον θέλησε νὰ τοποθετήσει τὸν ἐκχριστιανισμὸ τῆς περιοχῆς στὴν ἐποχὴ τοῦ πάππου του Βασιλείου Α΄ γιὰ νὰ ἐξάρει τὸν ἱδρυτὴ τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας.

Ἡ ἀμφισβήτηση αὐτὴ προῆλθε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι βρέθηκαν παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα στὴν περιοχή. Τὰ μνημεῖα ὅμως αὐτὰ βρίσκονται ὅλα στὰ παράλια καὶ μάλιστα σὲ θέσεις ποὺ ἦταν λιμάνια, ὅπως στὴν Κυπάρισσο, τὴν ἀρχαία Καινήπολη[48], στὸ ἀκρωτήρι Τηγάνι[49] καὶ στὴν παραλία τοῦ Οἰτύλου[50]. Οἱ σκαφικὲς ἔρευνες στὸ Τηγάνι ἀπέδειξαν ὅτι οἱ γύρω στὸ 500 κάτοικοί του δὲν ἦταν ντόπιοι, ἀλλὰ ξένοι, στρατιωτικὲς οἰκογένειες ποὺ στάλθηκαν ἐδῶ ἀπὸ τὸ διοικητικὸ κέντρο τῆς Πελοποννήσου, τὴν Κόρινθο[51]. Τοῦτο δείχνουν τὰ κινητὰ εὑρήματα τῶν τάφων

46. «Οἱ τοῦ κάστρου Μαΐνης οἰκήτορες οὐκ εἰσὶν ἀπὸ τῆς γενεᾶς τῶν προρρηθέντων Σκλάβων, ἀλλ' ἐκ τῶν παλαιοτέρων Ρωμαίων, οἳ καὶ μέχρι τοῦ νῦν παρὰ τῶν ἐντοπίων Ἕλληνες προσαγορεύονται, διὰ τὸ ἐν τοῖς προπαλαίοις χρόνοις εἰδωλολάτρες εἶναι καὶ προσκυνητὰς τῶν εἰδώλων κατὰ τοὺς παλαιοὺς Ἕλληνες, οἵτινες ἐπὶ τῆς Βασιλείας τοῦ ἀοιδίμου Βασιλείου βαπτισθέντες χριστιανοὶ γεγόνασιν» (*Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, κεφ. 50, στ. 232-236, ἔκδ. Moravcsik). Πβ. Α. Bon., *ὅ.π.*, σ. 163· Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *ὅ.π.*, σ. 362.

47. Ν. Β. Δρανδάκης, «Σκαφικαὶ ἔρευναι ἐν Κυπαρίσσῳ Μάνης», *ΠΑΕ*, 1953 (1965), σ. 216-219.

48. Ν. Β. Δρανδάκης, «Ἀνασκαφὴ ἐν Κυπαρίσσῳ», *ΠΑΕ*, 1960 (1966), σ. 233-245· ὁ ἴδιος, «Σκαφικαὶ ἔρευναι ἐν Κυπαρίσσῳ», σ. 199.

49. Ὁ ἴδιος, «Ἀνασκαφὴ εἰς τὸ Τηγάνι τῆς Μάνης», *ΠΑΕ*, 1964 (1966), σ. 121-135· ὁ ἴδιος, «Ἔρευναι εἰς τὴν Μάνην», *ΠΑΕ*, 1977, σ. 200-207· ὁ ἴδιος - Ν. Γκιολὲς - Χ. Κωσταντινίδης, «Ἀνασκαφὴ στὸ Τηγάνι τῆς Μάνης», *ΠΑΕ*, 1978, σ. 183-191· καὶ *ΠΑΕ*, 1979, σ. 215-225· *ΠΑΕ*, 1980, σ. 247-258· *ΠΑΕ*, 1981, σ. 241-253 (τὰ πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1983 καὶ 1984 τυπώνονται).

50. Ἀ. Ἀβραμέα, «Ἱστορικὲς μαρτυρίες καὶ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια ἀπὸ τὸ Οἴτυλο τῆς Μάνης», *Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, Ἀθήνα 1982, σ. 9. Τὰ ἐρείπια ποὺ ἀνασκάφηκαν στὸν Ἅγιο Πέτρο στὴν Παλιόχωρα εἶναι προβληματικὰ καὶ δὲν μπορεῖ κανεὶς μὲ βεβαιότητα νὰ πεῖ ἂν ἀνήκουν σὲ χριστιανικὴ ἢ ρωμαϊκὴ βασιλικὴ (Ν. Β. Δρανδάκης, «Ἔρευναι εἰς τὴν Μάνην», *ΠΑΕ*, 1975, σ. 184-189).

51. Ν. Β. Δρανδάκης - Ν. Γκιολές, «Ἀνασκαφὴ στὸ Τηγάνι τῆς Μάνης», *ΠΑΕ*,

ποὺ εἶναι τὰ ἴδια μὲ αὐτὰ ποὺ βρέθηκαν στὴν Κόρινθο. Τὴν ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύει καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι μετὰ τὴν καταστροφὴ γύρω στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰώνα τοῦ παλιότερου κτίσματος, μέσα στὸ ὁποῖο βρίσκονται οἱ τάφοι, ὁ χῶρος δὲν ξανακατοικήθηκε γιὰ περισσότερο ἀπὸ ἕνα αἰώνα καὶ μόλις πρὸς τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰώνα, μὲ τὴν ἵδρυση τοῦ θέματος Ἑλλάδος μὲ ἕδρα τὴν Κόρινθο μεταξὺ τοῦ 687 καὶ τοῦ 695[52] στάλθηκε ξανὰ φρουρὰ στὸ κάστρο τοῦ Τηγανιοῦ. Οἱ ντόπιοι, ὅπως δείχνουν οἱ παλιομανιάτικοι οἰκισμοί, κατοικοῦσαν στὰ ἐνδότερα τῆς χερσονήσου καὶ κυρίως στοὺς πρόποδες τοῦ Βουνοῦ.

Οἱ παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς λοιπὸν βρίσκονται, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴν προβληματικὴ περίπτωση τῶν ἐρειπίων στὸν Ἅγιο Πέτρο τῆς Παλιόχωρας[53], μόνον στὴν παραλία τῆς Μάνης. Ἂν μάλιστα ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι τὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς διατηρήθηκαν, πράγμα ποὺ φαίνεται ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν Βυζαντινῶν ναῶν ποὺ ὑπάρχουν ἀπὸ τὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ ἑξῆς, ἡ ἀπουσία ἀπὸ τὴν ἐνδοχώρα τῆς Μάνης παλαιοχριστιανικῶν ναῶν μᾶς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ εἶχε περιοριστεῖ μόνον στὰ παραλιακὰ κέντρα, τὰ ὁποῖα ἦταν πάντα κάτω ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐποπτεία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ εἶχαν ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὀργανωθεῖ γιὰ νὰ ἐξυπηρετοῦν τὶς θαλάσσιες ἐπικοινωνίες στὰ παράλια τῆς Πελοποννήσου.

Ἡ ἐξάρτηση τῶν περιοχῶν αὐτῶν ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ὁποία ἐπέβαλε τὴ θρησκευτική της πολιτική, μαρτυρεῖται μὲ ἀρκετὴ σαφήνεια ἀπὸ τὴ γύρω ἀπὸ τὸ ἀκρωτήριο Τηγάνι περιοχή. Στὸ φυσικὰ ὀχυρωμένο κάστρο τοῦ Τηγανιοῦ, ποὺ θὰ πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὶς πηγὲς κάστρο τῆς Μαΐνης[54], ὑπάρχει τουλάχιστον ἀπὸ τὸν προχωρημένο 5ο αἰώνα ὀργανωμένη κοινότητα ἀπὸ ξένες στρατιωτικὲς οἰκογένειες ποὺ εἶχαν σταλεῖ ὡς φρουρὰ ἀπὸ τὴν Κόρινθο. Ὁ ἴδιος χῶρος μετὰ τὴν ἐγκατάλειψή του γύρω στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰώνα ξαναχρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰώνα καὶ τοῦτο ἔχει σχέση μὲ τὴν

1980, σ. 257-258 καὶ *ΠΑΕ*, 1981, σ. 252-253· Ν. Γκιολές, «Γυάλινα ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ Τηγάνι τῆς Μάνης», *Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, Ἀθήνα 1983, σ. 17-18.

52. G. Ostrogorsky, «Postanak tema Helada i Peloponez», *Zbornik Radova*, 1 (1952), σ. 65 κέ.· πβ. A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin*, σ. 49 κέ.

53. Ν. Β. Δρανδάκης, «Ἔρευναι εἰς τὴν Μάνην», *ΠΑΕ*, 1975, σ. 184-189· Ν. Γκιολές, «Γυάλινα ἀγγεῖα», σ. 18.

54. Ν. Β. Δρανδάκης - Ν. Γκιολὲς - Χ. Κωνσταντινίδη, «Ἀνασκαφὴ στὸ Τηγάνι τῆς Μάνης», *ΠΑΕ*, 1978, σ. 191.

ἀναδιοργάνωση τῆς Πελοποννήσου μὲ τὴν ἵδρυση τοῦ θέματος Ἑλλάδος. Στὴν ἀπέναντι ἀπὸ τὸ κάστρο τοῦ Τηγανιοῦ περιοχὴ βρίσκεται τὸ μοναδικὸ στὴ Μάνη εἰκονομαχικὸ μνημεῖο, ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Προκοπίου (ἀρχὲς 9ου αἰ.)[55]. Τοῦτο δείχνει περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο στοιχεῖο τὴν ἄμεση ἐξάρτηση τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα, ἡ ὁποία, μέσω τῆς φρουρᾶς ποὺ ἦταν ἐγκατεστημένη στὸ Τηγάνι, ἐφαρμόζει τὴν εἰκονομαχική της πολιτικὴ στὴν περιοχή, καθόσον μάλιστα τὸ μνημεῖο χρονολογεῖται τὴν ἐποχὴ τῆς ἵδρυσης τοῦ θέματος Πελοποννήσου[56]. Ἀργότερα, γύρω στὸ 1200, ὁ ἀπέναντι τοῦ Τηγανιοῦ σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς κοσμεῖται μὲ τοιχογραφίες[57]. Πρόκειται γιὰ τὸ καλύτερης ποιότητας τοιχογραφικὸ σύνολο τῆς Μέσα Μάνης καὶ θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ἁγιογράφο ποὺ ξεφεύγει ἀπὸ τὴ ντόπια καλλιτεχνικὴ παράδοση καὶ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴ μεγάλη τέχνη τῆς ἐποχῆς ποὺ διαδίδεται ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸ ὄνομα τέλος τοῦ ναοῦ προδίδει,

55. N. B. Δρανδάκης, *Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι*, σ. 1-15· K. M. Skawran, *ὅ.π.*, σ. 149, εἰκ. 1-2.

56. Γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου ἵδρυσης τοῦ θέματος Πελοποννήσου βλ. G. Ostrogorsky, *ὅ.π.*, σ. 65 κέ.· Δ. Ζακυθηνός, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, σ. 215· Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, Β΄ι, σ. 289-290, 371· A. Bon, *ὅ.π.*, σ. 46.

57. N. B. Δρανδάκης, *ὅ.π.*, σ. 80 κέ.· K. M. Skawran, *ὅ.π.*, 150, 294-295· D. Mouriki, «Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece during the Eleventh and Twelfth Centuries», *Dumbarton Oaks Papers*, 33 (1980-1981), σ. 113-114 (τὶς χρονολογεῖ στὸ α΄ τέταρτο τοῦ 13ου αἰ.). Τὴ στενὴ σχέση τῆς Ἐπισκοπῆς μὲ τὸ κάστρο τοῦ Τηγανιοῦ μαρτυρεῖ τὸ πεταλόσχημο τόξο πάνω ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ Ἱεροῦ τοῦ μαρμάρινου τέμπλου τοῦ 12ου αἰ. (N. B. Δρανδάκης, *ὅ.π.*, πίν. 54, 55β). Ὅμοιο σύγχρονο βρέθηκε στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Τηγανιοῦ (δύο κομμάτια λοξότμητου κοσμήτη μαρμάρινου τέμπλου μὲ τὶς γενέσεις τοῦ πεταλόμορφου τόξου) καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ μονόχωρο ναὸ τοῦ 12ου αἰ. ποὺ κατάλαβε τὸ μεσαῖο κλίτος τῆς ἐρειπωμένης βασιλικῆς τοῦ 7ου αἰώνα (*ΠΑΕ*, 1979, σ. 219 ἀρ. α΄, πίν. 132α καὶ *ΠΑΕ*, 1983, σ. 268, ἀρ. 7, πίν. 179β. Τὸ μοναδικὸ γνωστὸ μέχρι στιγμῆς παράδειγμα τέμπλου μὲ πεταλόσχημο τόξο πάνω ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ Ἱεροῦ εἶναι ἡ ἀπεικόνιση στὸν ἀσημένιο δίσκο ποὺ βρέθηκε στὴ Riha τῆς Συρίας, 565-578 (A. Grabar, *Byzantium from the Death of Theodosius to the Rise of Islam*, France 1966, σ. 316, εἰκ. 362· K. Weitzmann [ἐκδ.], *Age of Spirituality, Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*, Νέα Ὑόρκη 1979, σ. 611-612, ἀρ. 547), ἔργο ποὺ ἀποδίδεται συνήθως στὴν τέχνη τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τοξωτὰ εἶναι συνήθως τὰ ἀνοίγματα τῶν τέμπλων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Γεωργίας. Ἴσως μερικὰ τέμπλα τῆς Καππαδοκίας νὰ εἶχαν πεταλόσχημα τόξα πάνω ἀπὸ τὰ ἀνοίγματα, μιὰ καὶ ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ τόξου συνηθίζεται πολὺ στὰ ἀνοίγματα τῶν σκαλισμένων στὸ βράχο ναῶν τῆς περιοχῆς.

χωρὶς μεγάλη ἐπιφύλαξη, ὅτι ὁ ναὸς ἦταν ὁ μητροπολιτικὸς τῆς περιοχῆς[58]. Τὸ πιθανότερο λοιπὸν εἶναι, ὁ ἐπίσκοπος ποὺ θὰ στάλθηκε ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας καὶ φρόντισε τὴν ἁγιογράφηση τοῦ ναοῦ, μετακαλώντας ἴσως ζωγράφο ἀπὸ ἐκεῖ, νὰ θεωρηθεῖ ὑπεύθυνος γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ ποιότητα τοῦ μνημείου.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω γίνεται σαφὲς ὅτι ἡ παλιότερη τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰώνα χριστιανικὴ τέχνη τῆς περιοχῆς βρίσκεται μόνο σὲ λίγα παραλιακὰ κέντρα ποὺ τελοῦσαν πάντα κάτω ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐποπτεία τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἦταν ἐγκατεστημένοι σ' αὐτὰ ἦταν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν περίπτωση τοῦ κάστρου τοῦ Τηγανιοῦ, ξένοι καὶ αὐτοὶ φαίνεται ὅτι φέρανε τὸ Χριστιανισμὸ στὴν περιοχή, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν φαίνεται νὰ διαδόθηκε ἀπὸ τὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια σ' ὁλόκληρη τὴ χερσόνησο. Αὐτὴ ἡ κατάσταση συνεχίστηκε μέχρι τὸν προχωρημένο 10ο αἰώνα. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ βρίσκουμε στὴν ἐνδοχώρα τὰ πρῶτα χριστιανικὰ μνημεῖα καὶ ἐπὶ πλέον αὐτὰ παρουσιάζουν πολλὰ ἀνατολίτικα στοιχεῖα.

Ἡ ἐμφάνιση τῶν μνημείων αὐτῶν συμπίπτει μὲ τὴν ἱεραποστολικὴ δράση στὴ Λακωνία τοῦ μεγάλου μικρασιάτη μοναχοῦ, τοῦ ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε († 998). Δὲν θὰ ἦταν, νομίζω, παράτολμο νὰ συνδεθοῦν τὰ πρῶτα αὐτὰ μεσοβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Μάνης μὲ τὴν ἱεραποστολικὴ δράση τοῦ ὁσίου Νίκωνος, ἡ ὁποία, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ βιογράφοι τοῦ Ὁσίου, εἶχε συνδεθεῖ μὲ τὴν ἵδρυση ναῶν, καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη ἡ δραστηριότητα τοῦ ὁσίου Νίκωνος μπορεῖ νὰ παραλληλιστεῖ μὲ αὐτὴ τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτη ποὺ εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τὴ μεγάλη οἰκοδομικὴ δραστηριότητα ποὺ ἀρχίζει αὐτὴ τὴν ἐποχὴ στὸν Ἄθω καὶ γιὰ τοὺς πρωτότυπους στὸ χῶρο αὐτὸ ἀρχιτεκτονικοὺς νεωτερισμοὺς ποὺ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἀνατολίτικης ἔμπνευσης. Μ' αὐτοὺς τοὺς συλλογισμοὺς θὰ μποροῦσαν νὰ ἑρμηνευτοῦν καλύτερα τὰ μικρασιατικὰ στοιχεῖα ποὺ βρίσκουμε τὸ 10ο αἰώνα στὴ Μάνη. Χωρὶς βέβαια νὰ θέλει κανεὶς νὰ ὑποστηρίξει ὅτι τὰ μνημεῖα αὐτὰ τὰ ἔκτισε ὁ ἴδιος ὁ

58. Καὶ οἱ ἐπωνυμίες τῶν δύο ἄλλων γειτονικῶν σταυροειδῶν ναῶν, τῆς Βλαχέρνας καὶ τῆς Ἁγήτριας (παραφθορὰ τοῦ *Ὁδηγήτρια*) προδίδει σχέση τῆς περιοχῆς μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ὑπῆρχαν τὰ ὁμώνυμα μεγάλα προσκυνήματα τῆς Παναγίας (Ν. Β. Δρανδάκης - Ν. Γκιολὲς - Χ. Κωνσταντινίδη, «Ἔρευνα στὴ λακωνικὴ Μάνη», *ΠΑΕ*, 1981, σ. 261-263· Sv. Tomeković, «Le décor peint de l'église de Blacherna à Mezapos (le Magne)», *Zbornik za Likovne Umetnosti*, 19 (1983), σ. 1-16, εἰκ. 1a-b· Ν. Β. Δρανδάκης, «Ἔρευναι εἰς τὴν Μάνην», *ΠΑΕ*, 1977, σ. 212-219).

ὅσιος Νίκων, ἀλλ' ἁπλὰ μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν μέσα στὴ γενικότερη προσπάθεια τῆς ἐποχῆς γιὰ ἐνίσχυση τοῦ Χριστιανισμοῦ σὲ προβληματικὲς περιοχὲς τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου ποὺ εἶχαν ἰδιαίτερα ταλαιπωρηθεῖ ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν 'Αράβων[59]. 'Απ' αὐτὴ τὴν προσπάθεια γνωρίζουμε βέβαια πολὺ καλὰ τὴ δράση τῶν δύο κορυφαίων μικρασιατῶν ἁγίων, τοῦ ὁσίου 'Αθανασίου τοῦ 'Αθωνίτη καὶ τοῦ ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε. Κοντὰ σ' αὐτοὺς θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρξαν καὶ ἄλλοι μοναχοὶ ποὺ θὰ ξεκίνησαν ἀπὸ τὰ μεγάλα μικρασιατικὰ μοναστικὰ κέντρα γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τὴν πίστη τῶν χριστιανῶν τῶν παραλίων τοῦ Αἰγαίου μετὰ τὴ μακρόχρονη ταλαιπωρία τῶν ἀραβικῶν καταδιώξεων. Τοῦτο συμφωνεῖ μὲ τὴ σταθερὴ βυζαντινὴ τακτική, ἡ ὁποία ἐπεδίωκε τὴν προώθηση τοῦ πολιτικοῦ προγράμματος τοῦ κράτους κάτω ἀπὸ τὸ κάλυμμα τῆς διάδοσης ἢ τῆς ἐνίσχυσης τῆς ὀρθόδοξης πίστης[60]. Καὶ ἡ πολιτικὴ αὐτή, ποὺ εἶχε κατὰ κανόνα σταθερότερα καὶ διαρκέστερα ἀποτελέσματα, ἀσκοῦνταν μὲ τὴν ἐπιστράτευση ἱεραποστόλων μὲ ἰδιαίτερες πνευματικὲς καὶ ὀργανωτικὲς ἱκανότητες καὶ τὴν ἵδρυση θρησκευτικῶν κέντρων, κυρίως μοναστηριῶν, ποὺ γίνονταν τὰ ὁρμητήρια γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν πολιτικῶν ἐπιλογῶν τῆς Βασιλεύουσας. Μέσα σ' αὐτὴ τὴν πολιτικὴ τακτικὴ ποὺ ἐντείνεται τὸν 9ο καὶ 10ο αἰώνα θὰ πρέπει νὰ ἐντάξουμε καὶ τὴν ἱεραποστολικὴ δράση τοῦ ὁσίου Νίκωνος, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι ἀνταποκρίθηκε στὴν πρόσκληση ποὺ εἶχε κάνει ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς πρὶν ἀπὸ τὴν ἅλωση τοῦ Χάνδακα στέλνοντας ἀπεσταλμένους σ' ὅλα τὰ μεγάλα μοναστικὰ κέντρα τῆς Μικρᾶς 'Ασίας (στὸν Κυμινᾶ, στὸν Ὄλυμπο τῆς Βιθυνίας) νὰ ζητήσουν τὴν πνευματικὴ συμπαράσταση τῶν μοναχῶν στὸ ἀπελευθερωτικὸ ἔργο του[61].

'Απὸ τὰ παραπάνω ἐπιβεβαιώνεται γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἡ μεγάλη προσφορὰ τῆς Μικρᾶς 'Ασίας γιὰ τὴν ἑδραίωση τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς βυζαντινῆς ἐξουσίας στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο τῶν Βαλκανίων, τὸν ὁποῖο ἡ Κωνσταντινούπολη θέλει νὰ καταστήσει κέντρο ἐξόρμησης τῆς οἰκουμενικῆς πολιτικῆς τῆς αὐτοκρατορίας ποὺ ἐντείνεται στὸν 9ο καὶ 10ο αἰώνα.

ΝΙΚΟΣ ΓΚΙΟΛΕΣ

59. Πβ. A. Bon, *ὅ.π.*, σ. 69-70· Ν. Σβορῶνος, *ὅ.π.*, σ. 39 κέ.

60. Πβ. R. Morris, «The Political Saint of the eleventh century, The Byzantine Saint», *University of Birmingham Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies*, S. Hackel, Λονδίνο 1981, σ. 43-50.

61. Πβ. Ν. Σβορῶνος, *ὅ.π.*, σ. 26.

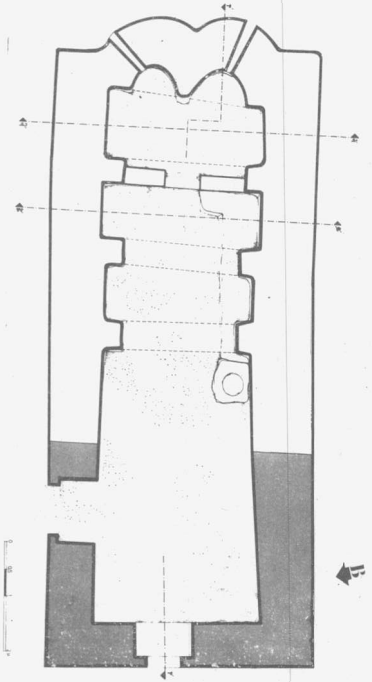

Εἰκ. 1. Μάνη. Ὁ δίκογχος ναὸς τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονα στοὺς Μπουλαριούς. Κάτοψη.

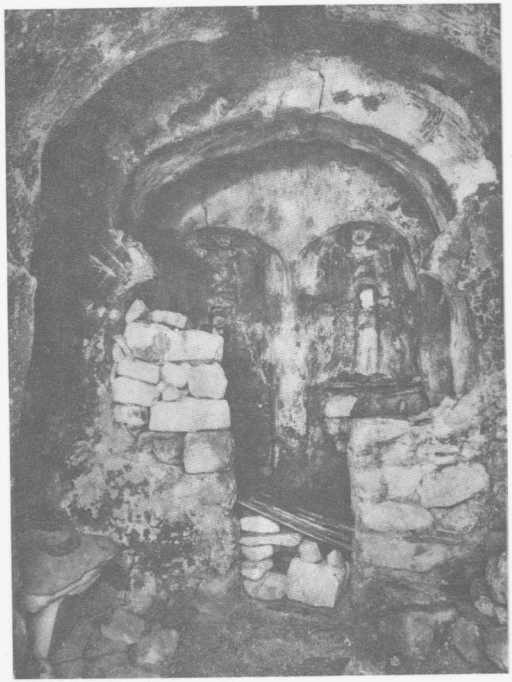

Εἰκ. 2. Μάνη. Ναὸς Ἁγ. Παντελεήμονα στοὺς Μπουλαριούς. Κατάλοιπα τοῦ κτιστοῦ τέμπλου μὲ τοξωτὰ ἀνοίγματα.

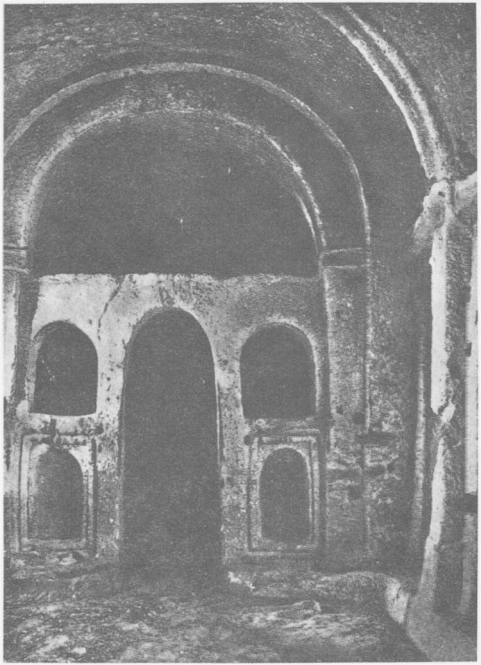

Εἰκ. 3. Καππαδοκία. Soğanli, Gök Kilise. Κτιστὸ τέμπλο μὲ τοξωτὰ ἀνοίγματα.

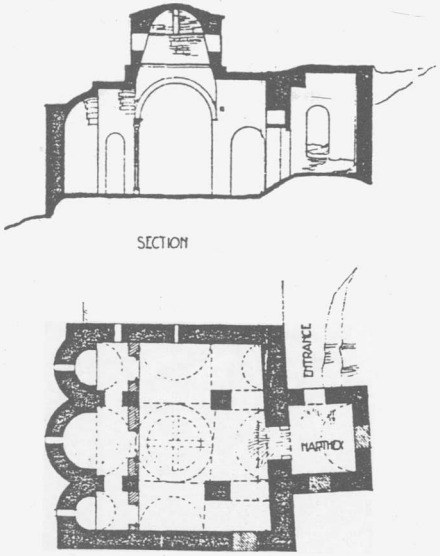

Εἰκ. 4. Μάνη. Ναὸς Ἀσωμάτου στὸ Κακὸ Βουνό. Κάτοψη καὶ τομή. Ἔχει μεγάλο προστῶο μὲ μονόλοβα ἀνοίγματα καὶ τροῦλλο μὲ νευρώσεις ποὺ σχηματίζουν σταυρό.

Εἰκ. 5. Μάνη. Ναὸς Ἁι-Στράτηγου, στοὺς Ἄνω Μπουλαριούς. Μεγάλο προστῶο μὲ δίλοβα τὰ πλάγια ἀνοίγματα.

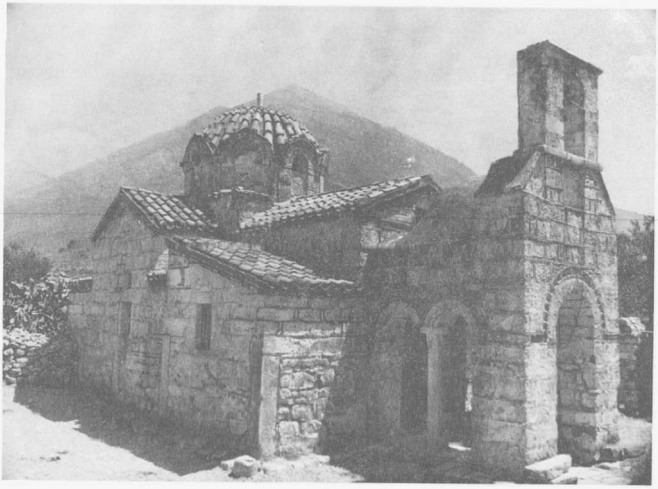

Εἰκ. 6. Μάνη. Ναὸς Σωτήρα στὴ Γαρδενίτσα. Μεγάλο προστῶο μὲ δίλοβα τὰ πλάγια ἀνοίγματα.

Εἰκ. 7. Τραπεζούντα. Ναὸς Ἁγ. Σοφίας. Τὸ νότιο προστῶο μὲ τρίλοβο ἄνοιγμα.

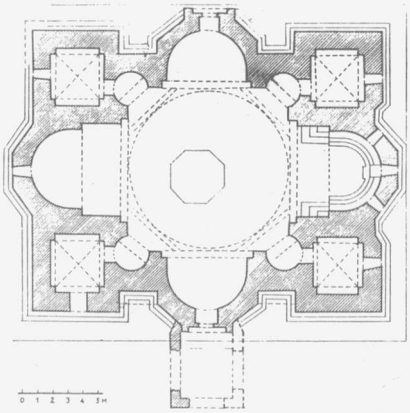

Εἰκ. 8. Γεωργία. Mzcheta, Ναὸς Dshwari. Προστῶο μὲ μονόλοβα ἀνοίγματα. Κάτοψη.

Εἰκ. 9. Γεωργία. Mzcheta. Ναὸς Dshwari. Προστῶο μισοκατεστραμμένο μὲ μονόλοβα ἀνοίγματα.

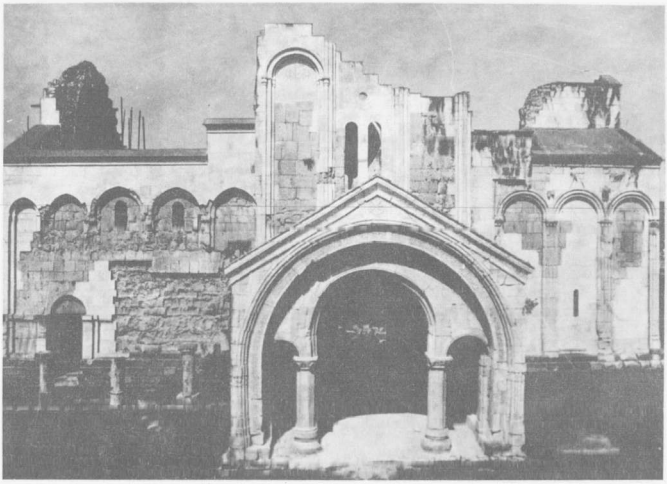

Εἰκ. 10. Γεωργία. Kutaissi, Ναὸς Bagrat. Προστῶο μὲ τρίλοβο ἄνοιγμα.

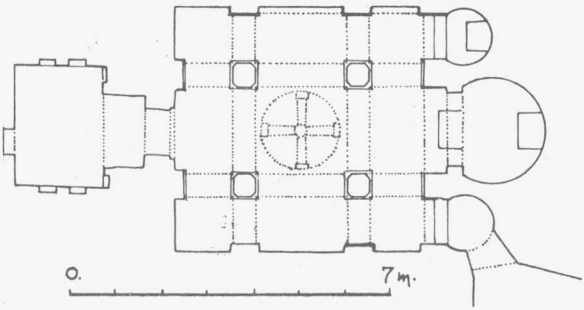

Εἰκ. 11. Καππαδοκία. Matchan. παρεκκλήσιο Bezir Khane. Κάτοψη, τροῦλλος μὲ νευρώσεις ποὺ σχηματίζουν σταυρό.

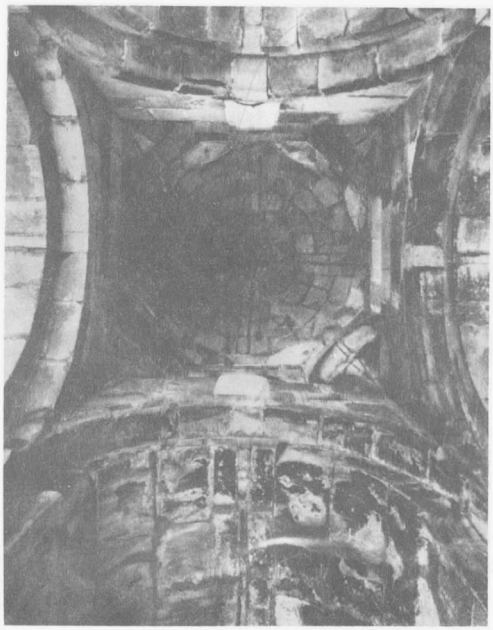

Εἰκ. 12. Γεωργία. Ναὸς Samzewrissi. Τροῦλλος μὲ νευρώσεις ποὺ σχηματίζουν σταυρό.

Εἰκ. 13. Ναὸς Ἁγ. Παντελεήμονα στοὺς Μπουλαριούς. Ἀπόστολοι ἀπὸ τὴν Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ.

Εἰκ. 14. Καππαδοκία. Ihlara, Kokar Kilise. Ἀπόστολοι ἀπὸ τὴν Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ.